

УДК 340.0:340.1

Л.І. КАЛЕНІЧЕНКО,

канд. юрид. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-4729>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДИНАМІЧНЕ ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, стадії юридичної відповідальності, стадія виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності, стадія притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення, стадія настання юридичної відповідальності

Правове явище юридичної відповідальності є частиною права взагалі, його правової дійсності зокрема. Як явище об'єктивного права юридична відповідальність є статичною, вона існує у відповідних нормативно-правових приписах і являє собою несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру.

Міри юридичної відповідальності об'єктивно існують у праві і формально виражені у відповідних охоронних санкціях. І доти, доки не вчинене порушення суб'єктивних прав, правопорушення, (вчинення в окремих передбачених законом, договором випадках об'єктивно протиправного діяння) юридична відповідальність статична, вона не змінна, існує як об'єктивна правова реальність.

Однак, із моменту порушення суб'єктивних прав, вчинення правопорушення, вчинення (в окремих передбачених законом, договором випадках) об'єктивно протиправного діяння юридична відповідальність набуває динамічного характеру, знаходить своє відображення у реальному житті, у конкретних правових відносинах. «Юридична відповідальність з моменту вчинення правопорушення проходить низку станів – від виникнення, перебування «річчю в собі» до її конкретизації залежно від встановленого складу правопорушення та реалізації призначеної міри юридичної відповідальності» [1, с.179].

У юридичній науковій літературі сутність, зміст, мету, функції, види юридичної відповідальності досліджували у своїх роботах: Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова, Н.А. Берлач, В.І. Борисова, І.Л. Бородин, В.К. Грищук, В.А. Гуменюк, О.В. Іваненко, В.А. Кожухар, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Д.А. Ліпінський, М.Б. Мироненко, А.Ф. Мота, Н.М. Оніщенко, Ю.А. Пономаренко, С.Н. Приступа, І.А. Сердюк, І.В. Спасибо-Фатеева, Є.В. Ткаченко, А.С. Шабуров, М.Д. Шиндяпіна, Л.С. Явич та ін.

У свою чергу, стадії юридичної відповідальності на загальнотеоретичному рівні досліджували: Б.Т. Базильов, М.В. Вітрук, М.В. Задніпровська, Д.А. Ліпінський, Б.Л. Назаров, О.Ф. Скакун, Р.Л. Хачатуров, М.Д. Шиндяпіна.

У даній науковій статті автор поставив за мету: охарактеризувати юридичну відповідальність як динамічне правове явище. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних наукових завдань: по-перше, проаналізувати особливості реалізації юридичної відповідальності у площині охоронних відносин; по-друге, сформулювати дефініцію «стадії юридичної відповідальності»; по-третє, визначити основні стадії юридичної відповідальності.

Динамічний характер юридичної відповідальності тісно пов'язаний із процесом реалізації норм права. «Реалізація конкретної правоохоронної санкції права містить у собі конкретну міру відповідальності, реалізація якої (застосування) являється правоохоронним відношенням» [2, с.41]. Таким чином, у результаті застосування охоронних норм права, а саме охоронних санкцій, юридична відповідальність переходить із площини об'єктивної реальності в площину конкретних охоронних відносин.

Звернімо окремо увагу на те, що у юридичній науковій літературі деякі вчені-правознавці правове явище юридичної відповідальності пов'язують із охоронними правовими відносинами.

Відтак, на думку С.С. Алексеєва, застосування до правопорушника засобів державного примусу, санкцій, є змістом охоронних правовідносин [3, с.67]. Автор вважає, що процес

реалізації санкцій норм права тісно пов'язаний саме із охоронними відносинами.

Л.С. Явич констатує, що охоронні правові відносини спрямовані на здійснення юридичної відповідальності, або на поновлення порушеного правопорядку, на охорону суб'єктивних прав, на застосування санкцій норм права. Автор окремо підкреслює, що такі правові відносини пов'язані з правовою патологією [4, с.219]. З даного твердження, на наш погляд, із закономірністю випливає висновок про те, що підставою охоронних правових відносин є порушення встановлених приписів норм права. Тобто, охоронні відносини виникають як реакція держави на неправомірну поведінку суб'єктів права, вони спрямовані на реалізацію функцій юридичної відповідальності (забезпечення нормальної дії механізму правового регулювання, захист встановленого в державі порядку, покарання правопорушника, відновлення порушеного майнового права, запобігання вчиненню нових правопорушень тощо).

В.В. Бутнев зазначає, що «суть теорії правоохоронних відносин полягає у тому, що захист інтересів, а також реалізація заходів юридичної відповідальності та інших заходів примусу відбувається у межах нових правовідносин, які не існували до моменту порушення права» [5, с.7]. Автор пов'язує процес реалізації юридичної відповідальності з правовими відносинами, що, на нашу думку, є цілком логічним та науково обґрунтованим. Втілення в життя змісту норм права (у випадку притягнення суб'єкта права до юридичної відповідальності) змісту конкретної санкції норми права тісно пов'язано з діяльністю компетентних органів і врегульовано процесуальними нормами права. Дії компетентних органів спрямовані на покладення юридичної відповідальності втілюються в охоронних правових відносинах, що дає підстави погодитися з тим, що: *міри юридичної відповідальності втілюються у життя через правові відносини, які не існували до моменту порушення приписів норм права.*

Існує точка зору, згідно з якою «правове відношення, яке виникає з факту правопорушення, реалізується в напрямку виникнення можливості зазнання винною особою органі-

заційних, особистих чи матеріальних обмежень та в напрямку можливості застосування примусу для здійснення обов'язку» [6, с.349]. Прихильники даної позиції юридичну відповідальність визначають як охоронні правовідносини, що виникають в результаті порушення суб'єктивних прав та інтересів інших учасників суспільних відносин і порушення цими протиправними діями норм права, які передбачають можливість застосування санкцій на випадок вчинення порушення [6, с.353]. Юридична відповідальність у межах зазначеної позиції втілюється у життя через правозастосовну діяльність, яка має форму охоронних відносин.

З огляду на вищевикладені точки зору стосовно зв'язку правового явища юридичної відповідальності з охоронними правовими відносинами, вважаємо за доцільне підкреслити наступне, *по-перше*, процес покладення юридичної відповідальності тісно пов'язаний із охоронними відносинами; *по-друге*, мета і функції юридичної відповідальності втілюються в життя через охоронні відносини; *по-третє*, юридична відповідальність втілюється у життя через правозастосовну діяльність, яка має форму охоронних відносин.

У зв'язку з зазначеним, а також беручи до уваги те, що будь-який вид правових відносин тісно пов'язаний із поведінкою суб'єктів права, маємо підстави зробити висновок про те, що досліджуване нами правове явище *має певні стадії розвитку.*

Б.Т. Базильов стадії юридичної відповідальності визначає як «співвідношення певного обсягу прав, свобод і обов'язків особи, яка скоїла правопорушення, з етапами пізнання даного правопорушення уповноваженими на те державними органами і посадовими особами» [7, с.90]. Зміст дефініції «стадії юридичної відповідальності» автор пов'язує із обсягом правового статусу правопорушника, який змінюється залежно від етапів пізнання уповноваженими на те державними органами і посадовими особами скоєного ним правопорушення.

М.Д. Шиндяпіна в процесі дослідження стадій юридичної відповідальності підтримує точку зору Б.Т. Базильова і під стадією юридичної відповідальності розуміє: «співвідно-

шення певного обсягу прав, свобод і обов'язків особи, яка скоїла правопорушення, з етапами пізнання даного правопорушення уповноваженими на те державними органами і посадовими особами» [2, с.85]. Схоже визначення стадій юридичної відповідальності дає й І.С. Штода [8, с.44].

Існує точка зору, згідно з якою стадії юридичної відповідальності являють собою визначені етапи розвитку (реалізації) процесу юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність юрисдикційних органів [9]. У межах змісту даного визначення поняття «стадії юридичної відповідальності» вчені-правознавці роблять акцент на самостійності цілей, на досягнення яких спрямована діяльність юрисдикційних органів, у межах того чи іншого етапу (стадії) юридичної відповідальності.

Поряд із зазначеним визначенням стадій юридичної відповідальності як етапів об'єднаних особливими цілями існує дефініція досліджуваного явища, згідно з якою стадії юридичної відповідальності – це «етапи юридичної відповідальності, які відрізняються своїм суб'єктивним складом і специфічним правовим статусом його учасників» [9].

М.В. Вітрук під стадіями юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права розуміє «етапи (періоди) в динаміці буття юридичної відповідальності від виникнення на підставі правопорушення і до її припинення в результаті реалізації правопорушником призначеної ним міри юридичної відповідальності» [1, с.180]. У змісті визначення «стадії юридичної відповідальності» вчений робить акцент на динаміці юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права. М.В. Вітрук підкреслює, що стадії юридичної відповідальності відображають весь процес її реалізації від моменту виникнення досліджуваного явища на підставі правопорушення і до моменту припинення в результаті реалізації правопорушником призначеної ним міри юридичної відповідальності.

Враховуючи думки вчених стосовно стадій юридичної відповідальності, маємо підстави зауважити наступне, з однієї сторони, *стадії юридичної відповідальності є порівняно самостійною частиною процесу покладання*

юридичної відповідальності; з другої сторони, – стадії юридичної відповідальності спрямовані на досягнення мети покладання юридичної відповідальності при цьому кожна з них виконує власне завдання у межах загальної мети; з іншої сторони, – стадії юридичної відповідальності вирізняються суб'єктивним складом та видом, обсягом правового статусу його учасників.

У даному контексті, на наш погляд, слід окремо відмітити, що вид і обсяг правового статусу особи, яка скоїла правопорушення будуть залежати від етапу пізнання скоєного правопорушення уповноваженими на те державними органами і посадовими особами. У свою чергу, від етапу пізнання скоєного правопорушення уповноваженими на те державними органами і посадовими особами буде залежати і вид та обсяг їх правового статусу. Показово, що стадії юридичної відповідальності як окремі етапи її реалізації відображають процес її покладення від моменту виникнення досліджуваного явища на підставі правопорушення і до моменту припинення в результаті реалізації правопорушником призначеної ним міри юридичної відповідальності.

З огляду на зазначене, а також беручи до уваги дефініції юридичної відповідальності як об'єктивного правового явища та суб'єктивного правового явища, вважаємо за доцільне *сформулювати визначення «стадії юридичної відповідальності» у площині об'єктивного та суб'єктивного права.*

Стадії юридичної відповідальності як явище об'єктивного права – це порівняно самостійні етапи покладення юридичної відповідальності, спрямовані на досягнення спільної мети та вирішення власних завдань, які відрізняються своїм суб'єктивним складом і специфічним правовим статусом його учасників.

Стадії юридичної відповідальності як явище суб'єктивного права – це порівняно самостійні етапи юридичної відповідальності в динаміці механізму її покладення від виникнення юридичної відповідальності у суб'єкта права до її настання (накладання стягнення або виконання покарання).

Звернімо окремо увагу на те, що стадії юридичної відповідальності як явище об'єктивного

права існують об'єктивно у праві як соціальному регуляторі поведінки, вони у загальному абстрактному вигляді являють собою певні самостійні етапи з власними завданнями та суб'єктивним складом, специфічним правовим статусом учасників. При цьому саме через реалізацію стадій юридичної відповідальності як явища об'єктивного права втілюються в життя мета та функції юридичної відповідальності.

Натомість, стадії юридичної відповідальності як явище суб'єктивного права є етапами динаміки розвитку «буття» юридичної відповідальності щодо конкретної життєвої ситуації. Вони відображають динаміку процесу покладення юридичної відповідальності щодо конкретного правопорушника від моменту виникнення до настання (накладання, стягнення або виконання покарання) досліджуваного правового явища.

У юридичній науковій та навчальній літературі немає єдності поглядів стосовно необхідних стадій юридичної відповідальності.

У радянській науковій юридичній літературі Б.Т. Базильов виокремлює три стадії юридичної відповідальності: 1) виникнення (першопочаткового розвитку); 2) конкретизації; 3) здійснення [7, с.90] даного правового явища.

М.В. Задніпровська у процесі юридичної відповідальності пропонує розрізнити дві її стадії: 1) «стадія стану» прав і обов'язків суб'єктів правових відносин відповідальності; 2) стадія реалізації прав і обов'язків суб'єктів правовідносин відповідальності [10, с. 7].

На думку Б.Л. Назарова, існує чотири стадії юридичної відповідальності: 1) виникнення юридичної відповідальності; 2) виявлення юридичної відповідальності; 3) офіційна її оцінка в актах компетентних органів; 4) реалізація юридичної відповідальності [11, с.296].

М.Д. Шиндяпіна залежно від співвідношення міри пізнання компетентними органами й посадовими особами вчиненого правопорушення та змін, що відбуваються в правовому статусі правопорушника пропонує розрізнити *стадії виникнення, конкретизації (установлення, призначення) і реалізації юридичної відповідальності* [2, с.61–64].

На думку М.В. Вітрука, слід розрізнити три стадії юридичної відповідальності: 1) стадія

виникнення юридичної відповідальності (автор пов'язує даний етап юридичної відповідальності з моментом скоєння правопорушення та моментом виявлення правопорушення компетентними органами держави і посадовими особами); 2) «розпредмечування» юридичної відповідальності в процесі владної діяльності компетентних органів і посадових осіб із метою встановлення правопорушника і складу скоєного ним правопорушення, об'єктивне і справедливе визнання відповідного виду і міри юридичної відповідальності; 3) реалізація правопорушником його міри юридичної відповідальності в контексті відповідної діяльності компетентних органів та посадових осіб [1, с.181].

Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський пропонують розрізнити дві стадії юридичної відповідальності: виникнення юридичної відповідальності та динаміка юридичної відповідальності. Автори зазначають, що стадія динаміки юридичної відповідальності починається з моменту осуду і триває аж до припинення юридичної відповідальності [12, с.543–544].

Враховуючи здобутки зазначених вчених у сфері дослідження стадій юридичної відповідальності, на підставі проведеного загальнотеоретичного дослідження змісту та сутності юридичної відповідальності як динамічного правового явища [13], маємо підстави за загальним правилом, у механізмі покладання юридичної відповідальності виокремити три основні стадії: перша стадія – виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; друга стадія – притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; третя стадія – настання юридичної відповідальності.

Отже, підсумовуючи все викладене у даній науковій статті вважаємо за доцільне зробити наступні узагальнення.

По-перше, стадії юридичної відповідальності як явище об'єктивного права – це порівняно самостійні етапи покладення юридичної відповідальності, спрямовані на досягнення спільної мети та вирішення власних завдань, які відрізняються своїм суб'єктивним складом і специфічним правовим статусом його учасників.

По-друге, стадії юридичної відповідальності як явище суб'єктивного права – це порів-

няно самостійні етапи юридичної відповідальності в динаміці механізму її покладення від виникнення юридичної відповідальності у суб'єкта права до її настання (накладання стягнення або виконання покарання).

По-третє, за загальним правилом, у механізмі покладання юридичної відповідальності слід розрізняти три основні стадії: перша стадія – виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; друга стадія – притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; третя стадія – настання юридичної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М. : Норма, 2009. 259 с.
2. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1996. 210 с.
3. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М. : Статут, 1999. 712 с.
4. Явич Л.С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.
5. Бутнев В. В. Несколько замечаний к дискуссии о теории охранительных правоотношений // Вопросы теории охранительных правоотношений. Ярославль, 1991. С. 7–10.

6. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко та ін. ; за заг ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 448 с.

7. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 120 с.

8. Штода И. С. Юридическая ответственность, ее признаки и стадии // Бизнес в законе. 2011. № 3. С. 43–45.

9. Підстави та стадії юридичної відповідальності. URL: http://pidruchniki.com/1499052845100/pravo/pidstavi_stadiyi_yuridichnoyi_vidpovidalnosti.

10. Заднепровская М. В. Осуществление юридической ответственности и социалистическая законность : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. М., 1984. 17 с.

11. Назаров Б. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. М. : Юрид. лит., 1976. 132 с.

12. Липинский Д. А., Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2007. 950 с.

13. Каленіченко Л. І. Стадії юридичної відповідальності: загальнотеоретична характеристика // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. 2017. № 2 (77). С. 19–26.

Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як динамічне правове явище // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 3. С. 67–71. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_13.pdf

На підставі аналізу особливостей реалізації юридичної відповідальності у площині охоронних відносин автор пропонує дефініції «стадії юридичної відповідальності як явище об'єктивного права», «стадії юридичної відповідальності як явище суб'єктивного права», визначає основні стадії юридичної відповідальності.

Каленіченко Л.И. Юридическая ответственность как динамическое правовое явление

На основании анализа особенностей реализации юридической ответственности в сфере охранных отношении автор предлагает дефиниции «стадии юридической ответственности как явление объективного права», «стадии юридической ответственности как явление субъективного права», определяет основные стадии юридической ответственности.

Kalenichenko L.I. Legal Responsibility as a Dynamic Legal Phenomenon

Based on the analysis of the specifics of the implementation of legal liability in the field of security, the author suggests the definitions of «the stages of legal responsibility as a phenomenon of objective law», «the stages of legal responsibility as a phenomenon of subjective law», defines the main stages of legal responsibility.